

Karabağ Savaşı Sonrası Türkiye-Azerbaycan- Ermenistan İlişkileri

Yıldız Deveci Bozkuş*

Abstract:

Relations among Turkey-Azerbaijan-Armenia after the Karabakh War

In this article, the regional and global effects of the 44-day Karabakh war in 2020 in the South Caucasus, will be evaluated. In this context, in the first place, the Russian-Ukrainian war, the USA's April 24 decision, Turkey's relations with Russia, the expansion of NATO and the effects of the energy crisis in the world on Turkey-Azerbaijan-Armenia relations will be discussed. Then, how the Karabakh war affected Turkey-Azerbaijan and Turkey-Armenia relations and the global repercussions of the war will be discussed. After the war, it will also be focused on whether there has been any change and transformation in the attitudes and policies of the USA and EU countries towards the region. In the study, the meetings of the special representatives appointed by Turkey and Armenia will also be discussed. The reflections of the meetings held in the Turkish and Armenian public opinion will also be emphasized and the effects of the new period on the relations with the countries of the region will be evaluated.

Key words: Turkey, Karabakh, Azerbaijan, Armenia, South Caucasus.

---

* Prof., Ankara University, Türkiye, ORCID ID: 0000-0002-4634-463X;
e-mail: yildizdeveci@gmail.com

Giriş

Kafkasya bölgesi tarihte özellikle de Osmanlı İmparatorluğu döneminde XV. yüzyıldan itibaren Osmanlı-İran, daha sonra XVII.-XVIII. yüzyıllarda Osmanlı-Rus ve XIX. yüzyıldan itibaren ise Büyük güçlerin de dâhil olduğu stratejik öneme sahip önemli bir coğrafya olmuştur.¹ XIX. yüzyıla gelindiğinde Rusya'nın Kafkasya bölgesinin özellikle de güneyinde izlediği politikaların temelinde askeri ve diplomatik hâkimiyetin ön plana çıktığı görülmektedir. Rusya bu bölgede sahip olduğu hakimiyeti kalıcı ve etkin hale getirebilmek adına buradaki idari yapılanmaları İmparatorluğun merkez yönetimine yakınlaştırma politikası izlemiştir. Bu politika sonucu Rusya önce kendi hâkimiyetinden önceki mevcut geleneksel idareleri etkisizleştirmiş, daha sonra ise kendi merkezi yönetimine bağlı birimler açmıştır.²

Araştırmacılara göre Kırım Hanlığı'nı ilhakının ardından stratejik önemi daha da artan Kafkasya bölgesinde Rusya'nın tarihten günümüze izlediği politikalarının da bugünkü mevcut durumun şekillenmesinde önemli bir payı vardır.³ Bu bölge tarihte Pers, Osmanlı ve Rusya gibi büyük imparatorlukların mücadele alanı içerisinde yer alıyor olması hem de dönemin Büyük Güçler olarak adlandırabileceğimiz İngiltere, Fransa, ABD gibi devletlerin de farklı politik çıkarlar nedeniyle yakından ilgilendiği bir coğrafya olmuştur. Tarihte olduğu gibi bugün de bu bölge stratejik bir öneme sahiptir ve bu nedenle büyük devletler bu coğrafyayı yakından takip etmekte ve politikalarını buna göre şekillendirmektedir. Bu açıdan konuya bakıldığında 2008 yılında Rusya'nın Gürcistan'da attığı adımlar, sonrasında 2014 yılında Kırım'ın ilhakıyla başlayan süreç ve bugün Ukrayna'da yaşananlara bakıldığında tarihte olduğu gibi bugün de büyük güçler arasındaki bu mücadelenin halen devam ettiğini ancak bu kez bu mücadelenin eski Sovyet coğrafyası üzerinden sürdürüldüğünü söylemek mümkündür.

2021 yılı gerek Türkiye-Azerbaycan gerekse Türkiye-Ermenistan ilişkileri açısından yepyeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Karabağ'ın işgal altında olduğu dönem boyunca başta Avrupa Güvenlik ve İşbirliği

---

¹ Mustafa Aydın, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı: Kafkaslar (1800-1830)* (İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2008), s. 237.

² Hayri Çapraz, "Rusya İmparatorluğu'nun Güney Kafkasya İdari Düzenlemelerinde Karabağ (XX. Yüzyıl)", *Karabağ, Dünü, Bugünü, Yarını*, ed. Okan Yeşilot & Bihter Gürnışık Köksal içinde (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021), s. 12.

³ M. Sadık Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya* (İstanbul: Eren Yayınları, 2005), s. 11.

teşkilatı (AGİT) olmak üzere pek çok uluslararası kuruluş bölgede yaşanan sorunların farkında olsa da sorunun çözümü noktasında somut adımlar atmamışlardır. Karabağ'daki çatışmaları sonlandırmak adına 1992'de kurulan AGİT tarafından ABD, Rusya ve Fransa eş başkanlığında oluşturulan Minsk Grubu'nun Karabağ sorununun devam ettiği süreçte özellikle de atadığı temsilcilere bakıldığında kariyer ve görev süreleri açısından güçlü bir tablo oluştursalar da hareketsiz ve etkisiz kaldıkları görülmektedir. Bu durum da sorunun 30 yıl boyunca çözümsüz bir şekilde kalmasında büyük bir rol oynamıştır.⁴

Karabağ'da 2020 yılında başlayan çatışmalar sırasında bazı ülkeler doğrudan Türkiye'yi savaşı başlatmakla suçlarken bazı ülkeler ise çeşitli terör gruplarının bölgeye yerleştirildiğini iddia ederek savaşın kendi ülkelerine sıçrama ihtimaline karşı güvenlik endişelerini dile getirmiştir. Bu noktada Türkiye'nin Azerbaycan'a İHA ve SİHA desteği nedeniyle Kanada gibi bazı ülkelerde ise Türkiye'ye yönelik bazı ambargoların uygulandığı hususunun gündeme geldiği görülmüştür. Türk insansız hava araçlarının (İHA) Karabağ Savaşı'nda kullanıldığı gerekçesiyle 2021 yılında Kanada'dan Türkiye'ye yönelik askeri teknoloji ihracatına yönelik ambargo kararı dahi alınmıştı.⁵

Bu açıdan konuya bakıldığında Karabağ Savaşı'nın ardından kazanılan zaferin bölgesel ve küresel çapta bazı dengeleri yerinden oynattığı görülmektedir. Özellikle de bölgeye barış, huzur ve istikrarın getirilmesi noktasında bu zaferi adeta bir milat olarak değerlendirmek mümkündür. Öte yandan 2022 yılında başlayan Rusya-Ukrayna savaşı ise başta ABD olmak üzere Avrupa Birliği ülkeleri ile Batı dünyasının yüzünü yeniden Kafkasya ve Güney Kafkasya'ya çevirmesinde etkili olmuştur. Rusya-Ukrayna savaşıyla birlikte özellikle de enerji konusunda sorunlar yaşamaya başlayan AB ülkeleri alternatif enerji arayışına başlamışlardır. Bu noktada Güney Kafkasya bölgesinin AB ülkeleri açısından hem enerji hem de ulaşım açısından stratejik bir öneme sahip bir bölge olarak da öne çıkmaya devam etmektedir. Bu bakış açısına göre Karabağ sorununun geldiğimiz noktada büyük oranda çözüme

⁴ Barış Özdal, "AGİ(K)T Minsk Grubu'nun Dağlık Karabağ Sorunu'nun Barışçıl Yöntemlerle Çözüm(süzlüğü) Sürecinde Başarısız Olma Nedenlerinin Analizi", *Karabağ, Dünü, Bugünü, Yarını*, ed. Okan Yeşilot & Bihter Gürışık Köksal içinde (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021 s. 135-164, <https://www.stratejikortak.com/2020/11/karabag-son-durum-haritasi.html> (erişim tarihi: 27.05.2022).

⁵ "Kanada Türkiye'ye Askeri Teknoloji Satışını Durdurdu", <https://www.dw.com/tr/kanada-t%C3%BCrkiye-askeri-teknoloji-sat%C4%B1%C5%9F%C4%B1n%C4%B1-durdurdu/a-57178257>

kavuşturulmuş olması beraberinde hem Türkiye'nin Ermenistan ile hem de Azerbaycan'ın Ermenistan'la olan ilişkileri için yeni bir dönemi başlatmıştır. Bu nedenle adeta birbiriyle paralel ilerlediğini söyleyebileceğimiz bu yeni dönemde bölge ülkelerinin mevcut sorunlarını çözme ve uluslararası konjonktürde meydana gelen gelişmelere ne oranda entegre olabileceklerine dikkat çekilecektir. Böylece yeni dönemde mevcut görüşmelerin kırılğan aslında kırılğan bir zeminde ilerlediğini ve birbiriyle bağlantılı olması nedeniyle de hassas bir yapıya sahip olduğuna dikkat çekilecektir. Makalede ayrıca küresel gelişmelerin Güney Kafkasya üzerindeki etkileri ile yeni dönemde başlayan normalleşme sürecinin küresel gelişmelerden ne oranda etkilenebileceğine de işaret edilecektir.

Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve Karabağ Sorunu

“Tek millet iki devlet” şiarıyla özetlenebilecek Türkiye-Azerbaycan ilişkileri Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından özellikle de Karabağ'da yaşanan işgal döneminde sıklıkla bu sorunun çözümü noktasında Türkiye'nin sarf ettiği çabalarla gündeme gelmiştir. Karabağ'ın işgali sonrası Ermenistan'la sınırlarını kapatan Türkiye işgalin devam ettiği otuz yıl boyunca Azerbaycan'ın haklı davasını destekleyen neredeyse yegâne devlet olmuştur.⁶

Kuşkusuz geçmişten bugüne kadar izlenen politikaların şekillenmesinde iki ülke ilişkilerinin tarihi ve kültürel bağlarının önemli bir yeri ve etkisi olmuştur. Ancak bunların yanı sıra iki ülke arasında siyasi ve ticari ilişkilerin de oldukça önemli bir payı bulunmaktadır.

Karabağ zaferi Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin yanı sıra Türk dünyası açısından da önemli bir sürecin başlangıcını oluşturmuştur. Türkiye'nin başta askeri ve siyasi olmak üzere ekonomik ve enerji alanların da Azerbaycan'la pek çok konuda ikili iş birliği antlaşmaları imzaladığı bir dönem yaşanmaktadır. Ancak özellikle Karabağ zaferinin ardından imzalanan Şuşa beyannamesiyle birlikte bu ilişkilerin düzeyinin artık stratejik bir müttefikliğe doğru da evrildiğini söylemek mümkün.⁷

---

⁶ Türkiye-Ermenistan İlişkileri ve Karabağ sorunuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Mustafa Serdar Palabıyık-Yıldız Deveci Bozkuş, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri (1918-2009)”, *Ermeni Sorunu: Temel Bilgi ve Belgeler*, ed. Ömer Engin Lütem içinde, (AVİM Yayınları, 2000).

⁷ Cavid Veliev, “Türkiye-Azerbaycan Diplomatik İlişkilerinin 30 Yılına Özet”, *Kriter Dergi* (Ocak 2022), 6/64.

Sovyet sonrası dönemde Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin temelinde “ortak siyasi-düşünsel kültür, iki ülkenin kamuoylarının tutumu, liderler arası ilişkiler ve ortak çıkarlar”ın iki ülke ilişkilerinin temel çerçevesini oluşturmaktadır.⁸ Bağımsızlık sonrası süreçte Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin temelini “bir millet, iki devlet” sözüyle tanımlamak mümkündür. Özellikle Ebülfez Elçibey döneminde Azerbaycan dış politikasında Türkiye'nin rolünün belirgin bir hale geldiğini ve bu tercihin sadece duygusal bir seçim değil aynı zamanda milli bir bilinç ve istekle de meydana geldiği görülmektedir. Bu adım ilerleyen yıllarda Türkiye ve Azerbaycan ilişkilerini farklı bir noktaya taşıyarak iki ülkeyi adeta Doğu ile Batı arasında enerji koridoruna dönüştürecek olan bir iş birliğinin de temelini oluşturmuştur. Daha sonra iki ülke ilişkileri başta ekonomik olmak üzere ticari, savunma, güvenlik, eğitim, ulaştırma, enerji, turizm, tarım gibi pek çok alanda iş birliğine dönüşmüştür.

44 Günlük Karabağ Savaşı

Ermenistan'da yıllardan beri süregelen gerek diaspora gerekse aşırı milliyetçi kesimlerin Karabağ'a dair tutumları ve ülkedeki ordu ve bazı kurumlarda yer alan aşırı milliyetçi kesimlerin tutumları neticesinde savaş hazırlıkları son yıllarda hız kazanmıştır. Bu girişimlerin sonunda meydana gelen saldırılar sonucu II. Karabağ Savaşı kaçınılmaz bir noktaya gelmiştir. Daha önceki dönemlerden farklı olarak Ermenistan'ın saldırılarına karşı Azerbaycan ordusunun verdiği yanıt ve düzenlenen büyük taarruz 44 gün sürmüştür. 1994 yılından beri devam eden ateşkes süreci daha önce pek çok kez çeşitli ihlallerle gündeme gelmiş özellikle 2-5 Nisan 2016 yılında 4 gün savaşı olarak da bilinen ve gerek boyutları ve gerekse sonuçları itibarıyla öncekilerden çok farklı bir noktada olan bir savaş yaşanmıştır. Ciddi bir propaganda savaşının yaşandığı 4 gün savaşları sırasında basın ve sosyal medyada da sıklıkla yer almış ve çatışmalar tam da iki ülke liderlerinin 31 Mart-1 Nisan 2016 tarihlerinde Nükleer Güvenlik Zirvesi'nde oldukları bir süreçte meydana gelmiştir. Minsk Grubu eş başkanları, tarafların güç kullanmalarını kınamış ve derhal ateşkes çağrısında bulunmuştur. Bu yönüyle AGİT Minsk Grubu yapıcı bir tutum sergilemekten ziyade tarafların suçluluğunu eşitleyici bir tutum içinde hareket etmiştir. Daha sonra Ermenistan ordusu 12 Temmuz 2020 tarihinde Azerbaycan-Ermenistan sınır hattında yer alan Tovuz bölgesine de benzer bir saldırı da bulunmuştur. 12 Temmuz'da yapılan

⁸ Cavid Veliev, “Türkiye-Azerbaycan Diplomatik İlişkilerinin 30 Yılına Özet”, *Kriter Dergi* (Ocak 2022), 6/64.

bu saldırı Nisan 2016'daki 4 Gün Savaşı'ndan sonra bölgede yaşanan en büyük çatışma olmuştur. Tovuz'daki çatışmalardan kısa bir süre sonra Ermenistan'ın Karabağ'a yönelik yeni bir saldırı planlandığının ortaya çıkmasından kısa bir süre sonra 27 Eylül 2020'de sabaha karşı Ermenistan ordularının ilk saldırıları başlamıştır. Azerbaycan'ın kısa sürede karşılık vermeye başladığı bu savaş kısa sürede Azerbaycan ordusunun başarılı askeri harekâtlarıyla birlikte önemli mevziilerin kontrol altına alınmasını sağlamıştır. Savaşın bu kadar kısa bir sürede Azerbaycan'ın lehine evrilmesi Ermenistan ordusunda şaşkınlık yaratmıştır. İlk saldırılar sırasında Ermenistan'ın 12 hava savunma sistemini imha Azerbaycan ordusu, özellikle de silahlı insansız hava araçları ve helikopterler kullanarak adeta savaşın seyrini değiştirmiştir. Kısa sürede ciddi zayıt veren Ermenistan ordusu stratejik mevziileri terk etmek zorunda kalmış, böylece Azerbaycan ordusu Füzuli, Cebraýıl, Terter ve Ağdam bölgelerindeki köyleri işgalden kurtarmıştır.⁹ 44 gün süren II. Karabağ Savaşı sonrasında Azerbaycan yaklaşık 30 yıldır işgal altındaki olan topraklarının %70'ini kurtarmış olup, Karabağ'da Rus barış gücünün bulunduğu bölge ise henüz Azerbaycan'ın kontrolünde değildir. Azerbaycan'ın Karabağ zaferinin ardından 10 Kasım 2020 yılında Rusya'nın gözlemciliğinde Moskova Deklarasyonu olarak da bilinen Azerbaycan-Ermenistan Ateşkes Antlaşması imzalanmıştır.¹⁰

44 günlük Karabağ Savaşı sırasında başta uluslararası kuruluşlar olmak üzere pek çok kurum ve kuruluş tarafından bölgede yaşananlar konusunda Türkiye suçlanmıştır. Özellikle İHA ve SİHA'lar konusunda Türkiye'nin Azerbaycan'a verdiği destek eleştirilmiştir. Dahası Türkiye'nin bölgeye çeşitli terör gruplarını taşıdığına dair basında bazı haberler yer almış ve Türkiye'ye yaptırım uygulanması gerektiğine işaret edilmiştir.

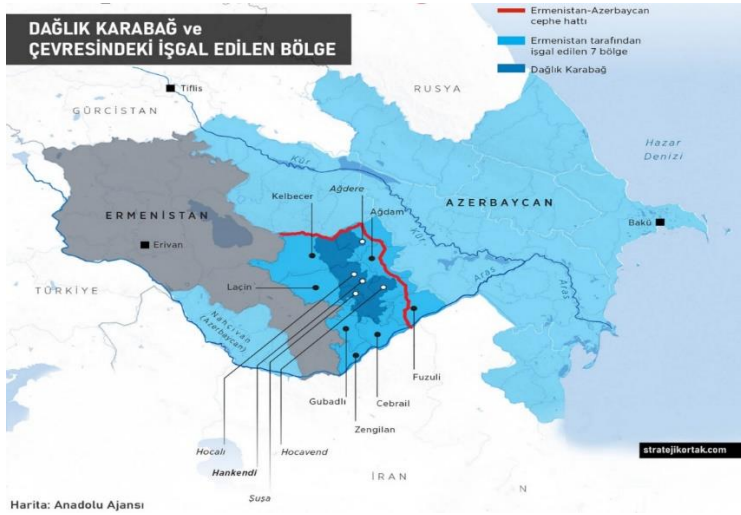
Benzer bir tutumun uluslararası kuruluşlardan da gelmesi ise kendi içinde çelişkiler yaratmıştır. Özellikle AGİT gibi kuruluşların otuz yıl boyunca bölgede devam eden çatışmalar konusunda somut adımlar atmaması ve bu haksız işgale sessiz kaldığı bir dönemi ardından bölgede yaşananlarla birlikte yeniden bölgede arabuluculuk rolüyle öne çıkmaya çalışmaları kendi içinde çelişkiler meydana getirmiştir.

⁹ Ali Asker & Zeynep Gizem Özpınar, "Azerbaycan'ı Zafere Götüren Büyük Taarruz: 44 Günlük Savaşın Anatomisi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, no. 10.1 (2021): 83-106.

¹⁰ Ferhat Aznevi, *Hukuksal Boyutuyla Türkiye ve Azerbaycan'ın Ortak "Ermeni Sorunu", Yukarı Karabağ ve 10 Kasım 2020 Ateşkes Antlaşması*, (Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları, 2021), s. 15.

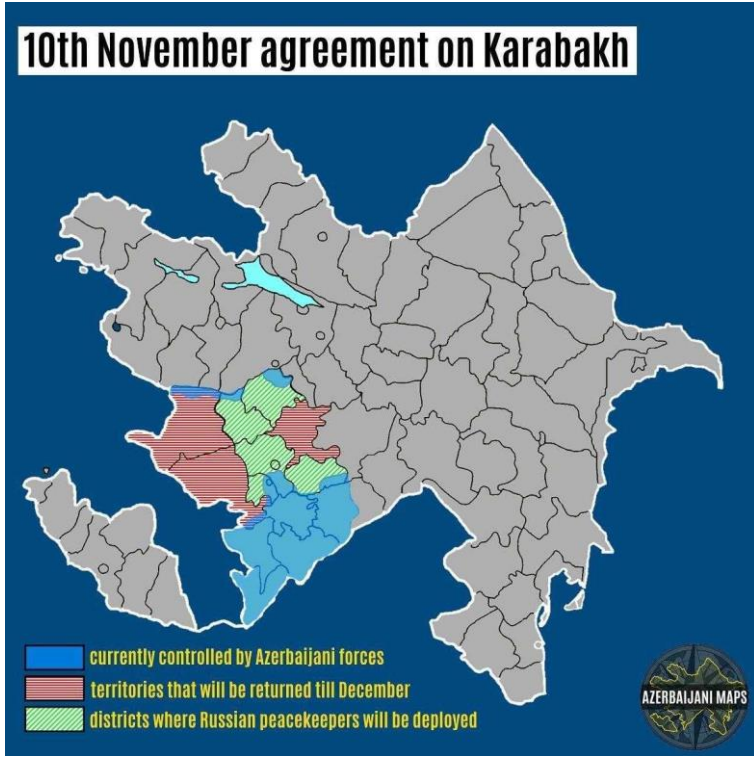
44 günlük savaş Ermenistan tarafında büyük bir hezimete yol açarken Azerbaycan tarafında ise otuz yıllık işgalin son bulması ve işgal altındaki toprakların kurtarılmasıyla yepyeni bir dönemin de başlangıcını oluşturmuştur. Çünkü bu savaşla Azerbaycan işgal altındaki topraklarının yaklaşık %70'ni kurtarmıştır. Ermenistan'ın ciddi zayıflık verdiği bu savaş ülkede günlerce protestolara ve istifalara neden olmuştur. Bu yönüyle gerek savaşın sürdüğü dönemde gerekse de sonrası süreçte Bakü yönetiminin yaptığı açıklamalarda sıklıkla Karabağ'da yaşayan Ermenilerin asla hedef olmadığı, barışa hazır oldukları yönündeki açıklamalar ile birlikte Ermenistan'ın da gerekli koşulları yerine getirmesi halinde bölgedeki tüm jeo-politik ve jeo-ekonomik projelerde yer alabileceğinin de sinyallerini içeriyordu.

Benzer bir vurgu Türkiye tarafından da yapılmıştır. Ermenistan'ın üstüne düşen görevleri yerine getirmesi halinde başta Altılı Platform olmak üzere tüm bölgesel projelerin içerisinde yer alabileceği pek çok kez gündeme getirilmiştir.

27 Eylül'de Azerbaycan-Ermenistan çatışmalarından önce Karabağ'daki harita¹¹

¹¹ <https://www.stratejikortak.com/2020/11/karabag-son-durum-haritasi.html> (erişim tarihi: 27.05.2022).

Rusya-Azerbaycan-Ermenistan antlaşması sonrası Karabağ'da yeni harita – 10 Kasım 2020¹²

Savaşın ardından bir ateşkes imzalanmış olsa da bölgede Rus barış gücü askerlerinin konuşlanmış olması burada savaşın ardından Rusya'nın gücünü daha da belirgin hale getirdiğinin en somut kanıtıdır. Bu nedenle ilerleyen günlerde Azerbaycan'ın özellikle de Zengezur koridorunun açılması konusunu daha sık gündeme getirmesi oldukça önemlidir. Nitekim Zengezur koridorunun açılması sadece Türkiye-Azerbaycan değil Nahçıvan'ın da jeo-politik açıdan yeniden canlanması açısından hayati bir önem sahiptir. Nahçıvan'ın Azerbaycan'la kara bağlantısının olmaması bir yandan Türkiye ve Azerbaycan açısından faaliyet alanlarının sınırlı kalmasına neden olurken diğer yandan ise Nahçıvan'ı ve Azerbaycan'ı İran'a bağımlı hale de getirmektedir. Bu durum Nahçıvan'ın tıpkı Ermenistan gibi uluslararası pek çok projenin de

¹² <https://www.stratejikortak.com/2020/11/karabag-son-durum-haritasi.html> (erişim tarihi: 27.05.2022).

dışında kalmasına neden olmaktadır.¹³ Bu nedenle bu koridorun açılması bölgesel anlamda pek çok dengeyi de değiştirecektir. Ayrıca Moskova Antlaşması ile Nahçıvan'ın geleceği net bir şekilde koruyuculuk adı altında ortaya konmuştur. Koruyuculuk hakkı üçüncü bir devlete hiçbir zaman bırakılmamak koşulu ile Azerbaycan'a bırakılmıştır. Bu antlaşmanın ayrıca Azerbaycan'ın koruyuculuğunda özerk bir bölge oluşturulmasını içeren bir antlaşma olduğunun da hatırlatılmasında yarar vardır.¹⁴

Nahçıvan bugün olduğu gibi tarihte de stratejik önemi nedeniyle farklı sorunlarla gündeme gelen önemli bir coğrafyadır. Örneğin etnik ve dini yapısına bakıldığında bu bölge özellikle de XIX. yüzyılda Müslümanlara yönelik mezalimle gündeme gelmiştir. Örneğin Nahçıvan bölgesinde yaşayan Müslümanların 1919 yılında çeşitli mezalimlere maruz kaldığı bilinmektedir. Müslümanlara yönelik yaşanan bu mezalimlerin dönemin arşiv kayıtlarına da yansdığı ve Erkan-ı Harbiye'den İngiliz Kaymakamı Ravlinson'a da bu durumun bildirildiği anlaşılmaktadır.¹⁵ Söz konusu dönemde Nahçıvan havalisinde sıklıkla Ermeniler tarafından Müslümanlara yönelik taarruzların da olduğu ve bu konuda da bazı adımların atıldığı arşiv kayıtlarından görülmektedir. Özellikle bölgede halkın maneviyatını arttıracak muallim ve zabitlerin gönderilmesine dair Erzurum valiliğine telgrafların bildirildiği ve Müslümanların kurtarılması talebinde bulunduğu da arşiv belgelerine yansımıştır.¹⁶

Şuşa Beyannamesi

44 gün süren Karabağ Savaşı sırasında işgal altındaki pek çok kentte ciddi bir tahribat meydana geldiği için savaşın ardından işgalden kurtarılan yerlerde Ağdam, Fuzuli, Cebrayıl, Zengilan ve diğer noktalarda kentlerin yeniden inşa süreci de başlamıştır. Bu süreçte işgalden kurtarılan önemli bölgelerden biri de Şuşa olmuştur. Şuşa gerek tarihi gerekse stratejik önemine binaen zaferin ardından adını sıklıkla

¹³ Arif Keskin, "Zengezur Koridoru ve Kafkasya'daki Jeopolitik Rekabetin Dönüşümü", *Fikir Turu*,

<https://fikirturu.com/jeo-strateji/zengezur-koridoru-ve-kafkasyadaki-jeopolitik-rekabetin-donusumu/>.

¹⁴ İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, cilt 1 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983).

¹⁵ Hacı Osman Yıldırım vd., *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi II, 1919* (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1995), s. 18-19.

¹⁶ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 72.

duyduğumuz bir coğrafya olmuştur. 10 Kasım 2020’de Rusya önderliğinde imzalanan ateşkes antlaşması bölgede yeni bir dönemin de başlangıcı olmuştur.

Tarihi temelleri XVIII. yüzyılda Karabağ Hanı Penah Ali dönemine dayanan Şuşa, hem Azerbaycan’ın kültürel mirası hem de ülkenin bilim ve kültür alanında önde gelen aydınlarına ev sahipliği yapmış olması açısından önemlidir. XIX. yüzyılda Karabağ bölgesine bağlı bir yerleşim noktası olan Şuşa, XX. yüzyılda ise Karabağ’ı oluşturan Zengazur, Cebrayıl ve Cavanşirdi’nin de yer aldığı dört önemli ilçeden biri olmuştur.¹⁷

Görüldüğü üzere Şuşa tarihten günümüze bölgede stratejik, sosyal, kültürel ve tarihi bir öneme sahip olan bir bölge olarak öne çıkmaktadır. Şuşa gerek yüksek bir konuma sahip olması gerekse de Karabağ’ın en büyük kenti olarak bilinen Hankendi’ye giden güzergâh üzerinde olması açısından da stratejik bakımdan önemli bir konumdadır.

Bu yönüyle 44 günlük Karabağ Savaşı’nın ardından kazanılan zafer sonrası Türkiye’de ve uluslararası arenada Şuşa ile ilgili farkındalık oluşturulması amacıyla uluslararası düzeyde birtakım etkinlikler yapılmıştır. Bu etkinlikleri Türkiye yakından takip etmiş ve destek sağlamıştır. Özellikle 15 Haziran 2021’de Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın Şuşa ziyareti uluslararası kamuoyunda da yankı uyandırmıştır. Ziyaretin bir diğer önemli boyutu da Türkiye-Azerbaycan arasında ele alınan projeler olmuştur. Özellikle işgalden kurtarılan Karabağ’ın yeniden inşası hususunda bazı ikili antlaşmalar da imzalanmıştır. Erdoğan’ın söz konusu ziyareti aynı zamanda hem Kafkasya genelinde hem de Güney Kafkasya özelinde aslında bölgesel ve küresel aktörlere de birtakım mesajlar taşıması ve Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin ulaştığı noktayı göstermesi açısından önemlidir.¹⁸ Bazı kesimler tarafından Şuşa beyannamesi “Pan-Türkizmin belirtirleri” şeklinde de yorumlanmıştır.¹⁹

---

¹⁷ Emine Çeliksoy, “İkinci Karabağ Savaşı’nda Şuşa’nın Rolü ve Türkiye-Azerbaycan İşbirlikleri” *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, no. 6.4 (2021): 129-130.

¹⁸ Çeliksoy, *a.g.e.*, s. 130.

¹⁹ Nelli Minasyan, “Pan-Turkism Manifestations of Turkey-Azerbaijan Military-Political Cooperation”, *Scientific Artsakh*, no. 4, (2021): 44-53.

Uluslararası Kuruluşların Tutumu

Avrupa tarihten günümüze Sovyet coğrafyasında komünizmin ardından etnik sorunlar nedeniyle bölgede olası savaşlar konusunda ciddi endişelere sahip olmuştur. Özellikle Bosna’da yaşananlar açısından konuya bakıldığında savaşı sırasında Avrupa’nın yaşananlar karşısındaki sessizliği Batının Balkanlarda izlediği politikalarını net bir biçimde ortaya koymuştur. Sovyetlerin dağılması ve Berlin Duvarı’nın yıkılmasının ardından Batının yüzünü Balkanlara çevirmesi beraberinde Avrupa Birliği ülkelerinin de Balkanlardaki politikalarının şekillenmesinde önemli bir yere sahip olmuştur.²⁰

Benzer bir durum Güney Kafkasya’da yaşanmıştır. II. Karabağ Savaşı’nın ardından kazanılan zafer sonrası bölgede normalleşmenin başlamasıyla birlikte Batılı ülkeler ve uluslararası kuruluşların bölgeye dair tutumlarında bazı değişiklikler gözlenmiştir. Başta AGİT ve Avrupa Birliği olmak üzere pek çok örgüt ve kuruluş tarafından bölgesel çapta enerji, ulaşım, altyapı vb. alanlarda yürütülecek çalışmalara destek verileceği beyan edilmiştir.

Bu kapsamda Brüksel’in ev sahipliğinde Azerbaycan ve Ermenistan liderleri iki görüşme gerçekleştirmiştir. İlki 14 Aralık 2021’de, ikincisi ise 6 Nisan 2022 tarihinde Brüksel’de gerçekleştirilmiştir. Liderlerin bir araya geldiği bu görüşmede öncelikli konular arasında barış ve güven ortamını arttıracak adımların atılması ilk sırada yer almış olsa da sınır hatları, insani sorunlar, mayınlar, demir yolu bağlantıları ile kara yolunun restorasyonu hususları da gündeme gelmiştir. Görüşmede ayrıca bir antlaşmasının hazırlanması, sorununun çözümü için ortak bir komisyonun kurulması konuları da ele alınmıştır. Görüşmede öne çıkan bir diğer önemli husus ise AB’nin Ekonomik ve Yatırım Planı adı altında bölgedeki mevcut projeleri destekleme arzusu olmuştur.²¹

²⁰ M. Vedat Gürbüz, *Kafkasya’da Siyaset, Çatışma Ortamı ve Taraf Güçler* (Ankara: Kadim Yayınları, 2012), s. 417.

²¹ Cavid Veliyev, “Azerbaycan ve Ermenistan Nihai Barış İçin Önemli Adımlar Attı”, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/azerbaycan-ve-ermenistan-nihai-baris-icin-onemli-adimlar-atti/2558506>.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan ve AB Konseyi Başkanı Charles Michel.²²

Dışişleri Bakanlığı tarafından son olarak 6 Nisan'da Brüksel'de gerçekleştirilen görüşmelerin de olumlu bir şekilde karşılandığı beyan edilmiştir. İkincisi gerçekleştirilen bu görüşmelerde barış antlaşmasına dair hazırlıkların ve ortak sınır konularında bir uzlaşma sağlanması memnuniyet verici bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. Brüksel'de Avrupa Birliği Konseyi Başkanı Charles Michel'in ev sahipliğinde ikincisi gerçekleştirilen bu görüşme neticesinde iki ülke Dışişleri Bakanlarının barış anlaşması için hazırlıklara başlama talimatı vermiş olmaları önemli bir gelişmedir.²³ Türkiye'nin bu görüşmelerden memnuniyet duyması Güney Kafkasya özelinde ve Kafkasya genelinde barış, huzur ve istikrarı öncelediğinin en önemli göstergelerinden biri olmuştur. Bu nedenle Karabağ'ın otuz yıllık işgali süresince sorunun çözümü için inisiyatif almayan uluslararası kuruluşların yeni dönemde sürece dâhil olmaya çalışmalarını gerek bölgenin giderek artan stratejik önemi gerekse de Rusya Ukrayna savaşıyla yeniden gündeme gelen enerji arz ve nakil güzergâhlarının güvenliğiyle doğrudan bağlantılı olduğunu belirtmekte yarar vardır.

²² <https://www.trthaber.com/haber/dunya/azerbaycan-brukselde-ermenistanla-baris-icin-onemli-adim-atildi-670469.html> (erişim tarihi: 27.05.2022).

²³ "No: 122, 8 Nisan 2022, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ile Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan'ın 6 Nisan 2022 Tarihinde AB Konseyi Başkanı Charles Michel'in Evsahipliğinde Brüksel'de Gerçekleştirdikleri Görüşme Hk.", https://www.mfa.gov.tr/no_-122_-azerbaycan-cumhurbaskani-ermenistan-basbakani-ab-konseyi-baskani-gorusmesi-hk.tr.mfa

Görüldüğü üzere SSCB'nin dağılmasının ardından AB ülkelerinin Güney Kafkasya bölgesine yönelik izledikleri politikaların temelinde ağırlıklı olarak güvenlik temelli politikaların ilk sırada yer aldığını söylemek mümkündür. AB Balkan ülkelerini NATO ve AB'ye dahil ederek bu bölgede istikrarı sağlamaya çalışmıştır. Ancak benzer politika Kafkaslara uygulandığında ise tam tersi bir durum ortaya çıkmıştır.²⁴

Türk Dünyası Açısından Etkileri

Karabağ Savaşı'nın ardından Güney Kafkasya bölgesinin artan stratejik öneminin yanı sıra Orta Asya ve Kafkasya bağlantısı nedeniyle de bu bölge sıklıkla gündemde yer almaya başlamıştır. Bu noktada tarihte olduğu gibi bugün de oldukça stratejik bir noktada bulunan Zengezur koridorunun açılması ve bir Türk dünyası ile bir kara bağlantısının oluşturulması hususu sıklıkla dile getirilmeye başlanmıştır. Türkiye, Azerbaycan ve Nahçıvan arasında bir kara bağlantısı oluşturulması noktasında özellikle Zengezur koridorunun büyük bir önem taşıdığı bilinmektedir. Bu koridorun açılmasıyla birlikte Türkiye'nin Türk dünyası ile bağlantıları noktasında da adeta yeni bir dönemin başlayacağını söylemek mümkün. Ancak bu konuda son olarak Brüksel'de yapılan görüşmelerde dahi halen Ermenistan tarafının bazı çekincelerinin de olduğunu belirtmekte yarar var. Bu koridor hem Türkiye ile Azerbaycan arasında hem de Türkiye-Azerbaycan-Nahçıvan arasında bir kara bağlantısı oluşturması yönüyle jeo-politik ve jeo-stratejik öneme sahip bir koridordur. Bu nedenle Ermenistan'da bazı kesimler tarafından bu koridorun açılmasına karşı çıktığı da bilinmektedir.

Ermenistan'ın Zengezur koridoru konusunda gümrük uygulamayla ilgili olarak geri adım atmaması halinde ise Azerbaycan'ın da mütakabiliyet ilkesi gereği Laçın bölgesinde benzer bir adım atacağı da gündemde yer almaktadır. Zira Zengezur'un Azerbaycan tarihinde oldukça önemli bir yeri ve konumu bulunmaktadır.

---

²⁴ Gürbüz, *a.g.e.*, s. 418-421.

Türkiye Azerbaycan arasında kara bağlantısı sağlayacak olan Zengezur koridoru²⁵

Geo-politik ve jeo-stratejik öneminin yanı sıra bu koridorun açılması aynı zamanda bazı kesimler tarafından Turan koridorunun oluşturulması şeklinde de yorumlanmaktadır. Bu nedenle bölgesel anlamda başta İran olmak üzere Ermenistan ve Gürcistan'ın da bu koridorla ilgili bazı çekincelerinin olduğunu belirtmekte yarar vardır. Zengezur koridorunun açılması konusunda Rusya'nın ise İran, Gürcistan ve Ermenistan'dan farklı bir noktada durduğu söylenebilir.²⁶ Özellikle Rusya Ukrayna savaşıyla birlikte Türkiye'nin her iki tarafa yönelik izlemiş olduğu denge politikasıyla birlikte Rusya'nın Zengezur koridorunun açılması konusundaki tutumunda daha da belirgin bir tavır beklenebilir. Türkiye'nin Rusya-Ukrayna savaşında izlemiş olduğu denge ve tarafsızlık politikası Rusya'nın Karabağ meselesinde özellikle de Zengezur koridorunun açılması konusunda benzer bir destekle karşılık bulabilir.

Zengezur koridorunun açılması bölgesel ulaşım ve iletişim hatları üzerinde de olumlu bir etki yaratacaktır. Koridorun açılmasıyla birlikte Gürcistan'dan geçen bazı yolların önemini yitireceğine dair bazı kaygılar olsa da bunların yersiz olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü bu

²⁵ <https://mapsontheweb.zoom-maps.com/post/665277466053689344/zangezur-corridor-connects-azerbajjans-main>.

²⁶ Arif Keskin, "Zengezur Koridoru ve Kafkasya'daki Jeopolitik Rekabetin Dönüşümü", *Fikir Turu*, <https://fikirturu.com/jeo-strateji/zengezur-koridoru-ve-kafkasyadaki-jeopolitik-rekabetin-donusumu/>.

koridorun nihai amacı Gürcistan'dan geçen güzergâhın önemini azaltılmak değil aksine bölgedeki ulaşım ve iletişim hatlarının daha da genişleyerek işlerlik kazanmasıdır. Bu nedenle Zengezur koridorunun stratejik ve jeo-politik öneme sahip bir pozisyonda olduğunun altını çizmekte yarar vardır.²⁷

Sonuç olarak Türkiye Azerbaycan açısından Karabağ zaferi yeni bir dönemin başlangıcı olarak tanımlanabilir. Aynı zamanda Azerbaycan açısından konuya bakıldığında yeni dönemde Azerbaycan'ın kendini bölgede enerji transit merkezi olarak konumlandığı ve bu yönüyle daha fazla ön plana çıktığını da belirtmekte yarar vardır.

Yeni dönemde Kafkasya, Orta Asya ve Rusya'nın enerji transit merkezi olma hedefiyle bölgede öne çıkan Azerbaycan, Türkiye ve Türk dünyası arasında da tarihi, siyasi ve kültürel bağlarıyla da öne çıktığını belirtmekte yarar vardır.²⁸ Azerbaycan gerek dünyadaki konjonktürel gelişmeler ve küresel güçlerle olan ilişkiler bakımından gerekse de petrol fiyatlarındaki artışın da etkisiyle bölgede ekonomik açıdan her geçen gün konumunu güçlendirirken Ermenistan için ise durum tam tersidir. Bu nedenle Ermenistan da bölgesel ekonominin bir parçası olmak ve kalkınmayı hedefliyorsa Türkiye ve Azerbaycan ile uzlaşarak bu sürecin içerisinde yer alabilir. ²⁹ Özellikle de II. Karabağ Savaşı'yla birlikte Ermenistan'ın ekonomik ve askeri alandaki kayıpları da göz önünde bulundurulduğunda ülkenin yeni süreçte komşu ülkelerle normalleşme dışında pek bir alternatifinin olmadığı da görülmektedir. Ermenistan'ın yeni dönemde askeri harcamaları arttırması halinde ise ülke ekonomisine daha fazla zarar verileceği için bu adım beraberinde ülkedeki göçü de olumsuz yönde tetikleyecektir. Bu açıdan bakıldığında Ermenistan yönetiminin özellikle de kendi halkının geleceği için Karabağ ve diğer bölgelerdeki yayılcı politikalarına son vermesi ve bölgede iyi ilişkiler kurabilmesi elzemdir.³⁰

²⁷ Ulviyya Bayramova, "October-2021 Analysis The Impact of the Opening of Zangezur Corridor on Regional", (2021).

²⁸ Arif Keskin, "Zengezur Koridoru ve Kafkasya'daki Jeopolitik Rekabetin Dönüşümü", *Fikir Turu*, <https://fikirturu.com/jeo-strateji/zengezur-koridoru-ve-kafkasyadaki-jeopolitik-rekabetin-donusumu/>.

²⁹ Patrick Walsh, "Karabağ'da Yaşanan Son Gelişmeler Işığında 1915 Olayları: Karabağ ve Güney Kafkasya'da Yaşananlar Bize 1915 Olayları Hakkında Ne Anlatıyor?", *Türkiye Karşıtı Bir Anlatı 1915 Olayları* (İstanbul: Cumhurbaşkanlığı İletişim Yayınları, 2022), s. 179.

³⁰ Pat Walsh, "Yol Ayırımındaki Ermeniler", *Ermeni Meselesinin Birlikte Konuşmak*, ed. Beytullah Kaya içinde (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2022), s. 110-111.

Türkiye-Ermenistan İlişkileri ve Karabağ Sorunu

Devletleri canlı bir organizmaya benzeten Alman coğrafyacı Friedrich Ratzel'in de dediği gibi devleti devlet yapan unsurlar arasında toplum yapısı ve toplumun yaşadığı toprakların büyük bir önemi vardır. Çünkü bir devlet kendisi içinde yaşayan halkın tarihi kökleri üzerinde kurulur, yaşar ve bu halkın siyasi fikirleriyle de büyüyüp gelişir.³¹ Bu da yine aslında devletlerin de yaşayan bir organizma olduğunu ve onların da tıpkı insanlar gibi doğduklarını, büyüdüklerini ve zamanla yok olduklarını göstermesi açısından önemlidir. Bu açıdan konuya bakıldığında Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenilerin de devletin yapısı içerisinde son derece önemli görevlerde buldukları,³² aynı zamanda XIX. yüzyıla kadar pek çok alanda devletle iş birliği içinde hareket ettiklerini ancak XIX. yüzyılda dünyada yaşanan başta milliyetçilik akımı olmak üzere pek çok gelişmeden onların da etkilendiklerini göstermektedir. Bu birliktelik gerek büyük güçlerin müdahalesi gerekse de misyonerlik faaliyetleriyle birlikte bozulmaya başlamış ve 1915 Olaylarıyla birlikte iki toplum arasında bir kırılma noktasına dönüşmüştür. Temelde yüzyıl önce yaşanan bu sorun bugün ise hem Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi önünde hem de Türkiye'nin pek çok ülke ile olan ilişkilerinde de ciddi bir dış politika meselesi olarak gündemde yer almaya devam etmektedir. Türkiye'nin Ermenistan'la ilişkilerinin olmayışının bir diğer nedeni ise Ermenistan'ın bağımsızlığını kazandıktan sonra komşu ülkelere yönelik izlediği sorunlu dış politika olmuş ve Karabağ'ın işgaliyle birlikte Türkiye'nin de Ermenistan'la sınırlarını kapatmasına neden olmuştur.

30 yıllık işgalin sona ermesi beraberinde Karabağ sorununun da büyük oranda ortadan kalkmasıyla birlikte Güney Kafkasya'da yeni bir sayfa açılmıştır. Başta enerji ve ticaret olmak üzere pek çok noktada ikili iş birliğinin de önünün açılmış olduğu bu süreç Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde de normalleşme sürecini başlatmıştır.

Özellikle Karabağ sorunu ve 1915 Olayları nedeniyle uzun yıllar kapalı olan Türkiye-Ermenistan sınırının açılması hususu gündeme gelmeye başlamıştır. İki ülke arasında daha önce TARC, VAT, Futbol Diplomasisi, Zürih Protokolleri gibi pek çok normalleşme adımı atılmış

---

³¹ Gülçin Yatin, "Yaşayan Bir Organizma Olarak Devlet", *Batıda Jeopolitik Düşünce*, ed. M. Serdar Palabıyık içinde (Ankara: Orion Yayınları, 2009), s. 45-46.

³² Yıldız Deveci Bozkuş, "Time for a Solution for the Armenian Question", *An Anti-Türkiye Narrative: The Events of 1915* içinde (Ankara: Presidency's Directorate of Communications, 2022), s. 133-144.

ancak bir sonuç elde edilememiştir. Bu yeni dönemde benzer bir sorunun yaşanmaması adına bu kez normalleşme adımları çok daha temkinli bir şekilde atılmıştır.

2022 yılında iki ülke tarafından özel temsilcilerin atanmasıyla birlikte Ermenistan'da Türk mallarına yönelik ambargolar kaldırılmaya başlanmıştır. Bu adımın ardından Ermenistan havayolu şirketi *FlyOne Armenia* Erivan-İstanbul *charter* uçuşları için gerekli izinleri aldıktan sonra ilk sefer başlamış ve ilk yolcular İstanbul'da çiçeklerle karşılanmıştır.³³

İki ülke arasında *charter* uçuşların başlaması bazı kesimler tarafından eleştirilmiş olursa da genel itibariyle her iki ülke kamuoyunda büyük takdir toplamıştır. Bu açıdan her iki ülkede de kamuoyunun bu süreci desteklediğini göstermesi açısından önemli olmuştur. İki ülke arasında uçuşların başlaması, ilk yolcuların çiçeklerle karşılanması, Ermeni kamuoyunun süreci destekledikleri yönündeki beyanatlara da bakıldığında iki ülkede de sınırların açılması ve diplomatik ilişkilerin kurulması için ciddi bir beklentinin olduğu söylenebilir. Bu açıdan bakıldığında gerek Türkiye-Ermenistan gerekse Azerbaycan-Ermenistan görüşmeleriyle ilgili olarak başta ABD olmak üzere Avrupa Birliği ülkelerinin de süreci olumlu bulduklarına dair değerlendirmeleri sürecin pozitif bir iklimde devam etmesi açısından önemli bir gelişmedir. Ayrıca sürece dair benzer bir olumlu bakışın Rusya tarafında da bulunuyor olması normalleşmenin sağlıklı ilerlemesi açısından umut vericidir.

---

³³ "İlk Uçuş Gerçekleşti: Ermenistan'dan Kalkan *flyOne*'ın Uçağı İstanbul'da", *Independent Türkçe*, 2 Şubat 2022, <https://www.independentturkish.com/node/467376/haber/i%CC%87lk-u%C3%A7u%C5%9F-ger%C3%A7ekle%C5%9Fti-ermenistandan-kalkan-flyone%C4%B1n-u%C3%A7a%C4%9F%C4%B1-i%CC%87stanbulda>.

“Ermenistan’dan Kalkan *flyOne*’ın Uçağının Yolcuları”³⁴

İki ülke ilişkilerinde başlayan normalleşme süreci daha sonra Viyana görüşmeleriyle devam etmiştir. Mart 2022’de Ermenistan Dışişleri Bakanı Mirzoyan’ın Antalya Diplomasi Forumu’na katılması ise görüşmelerin olumlu sürdüğünün bir diğer emaresi olmuştur. Nitekim son ana kadar Ermenistan’dan yetkililerin resmi düzeyde ADF’ye katılıp katılmayacaklarının açıklanmaması ve katılımın görüşmelerin olumlu geçmesine bağlı olduğunun belirtilmesi aynı zamanda sürecin ne kadar hassas bir yapıya sahip olduğunu da göstermesi açısından önemlidir.

“İlk Uçuş gerçekleşti: Ermenistan’dan Kalkan *flyOne*’ın Uçağı İstanbul’da”³⁵

³⁴<https://www.independentturkish.com/node/467376/haber/i%CC%87lk-u%C3%A7u%C5%9F-ger%C3%A7ekle%C5%9Fti-ermenistandan-kalkan-flyone%C4%B1n-u%C3%A7a%C4%9F%C4%B1-i%CC%87stanbulda>

(erişim tarihi: 27.05.2022).

Özel Temsilcilerin Atanması

Karabağ zaferinin ardından Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde de yeni bir sayfa açılmıştır. Her iki ülke tarafından özel temsilciler atanmış ve periyodik görüşmeler başlamıştır. Ermenistan tarafında zaman zaman bazı radikal gruplar tarafından Paşinyan “Türk, dostu, Türk ajanı” vb. ifadelerle suçlanmaya başlanmıştır. Ancak tüm bu sorunlara rağmen görüşmeler olumlu bir hava içerisinde sürdürülmeye devam edilmiştir.

Türkiye tarafından Ermenistan özel temsilcisi olarak deneyimli diplomat eski Vaşington Büyükelçisi Serdar Kılıç atanırken, Ermenistan tarafı ise Ruben Rubinyan’ı Türkiye özel temsilcisi olarak atamıştır. Her iki temsilci arasında hem yüz yüze hem de telefon trafiği etkin bir biçimde sürdürülmüştür.

Her iki ülke kamuoyunda özel temsilcilerin atanmış olması olumlu bir adım olarak değerlendirilmiş ve toplumda diplomatik ilişkilerin kurulması ve sınırların açılması hususlarında da bir beklenti oluşmasına neden olmuştur. Ayrıca uluslararası kamuoyunda da iki ülke özel temsilcilerinin atanması normalleşme için olumlu bir gelişme olarak takdir görmüştür.

Moskova Görüşmeleri

2022 yılında başlayan normalleşme süreciyle birlikte Türkiye-Ermenistan özel temsilcilerinin ilk görüşmeleri 15 Ocak 2022 tarihinde Moskova’da gerçekleştirilmiştir. Bu ziyaretin Moskova’da gerçekleştirilmesini isteyen Ermenistan tarafının bu talebi Türkiye tarafından da uygun görülmüştür. Ancak burada Ermenistan’ın ilk görüşmenin Moskova’da yapılmasının istemesinin temelinde tarihten günümüze özellikle de Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla birlikte eski Sovyet coğrafyasındaki Rusya’nın tarihsel etkisi kapsamında değerlendirmek gerekir. Her ne kadar Moskova görüşmelerinde yapılan görüşmelerde Moskova görüşmeye ev sahipliği yapmış olsa da masada yer alan taraflardan biri olmaması önemli bir detay. Çünkü aracısız yeni dönemde görüşmeler üçüncü ülkelerde yapılıyor olsa da üçüncü ülkelerin görüşmelere herhangi bir dahlinin olmadığını da unutmamak gerekiyor. Daha önce yürütülen görüşmelerde özellikle de protokollerin imzalandığı döneme bakıldığında çok sayıda ülkenin sürecin içinde

---

³⁵ “İlk Uçuş Gerçekleşti: Ermenistan’dan Kalkan *flyOne*’ın Uçağı İstanbul’da”, *Independent Türkçe*, 2 Şubat 2022,

olduğu ve daha sonra Protokollerin hayata geçirilemediği bilinmektedir. Bu nedenle yeni aracısız dönemin tarafların işini bir nebze de olsa daha kolaylaştırabileceğini söylemek mümkün.

Viyana Görüşmeleri

Özel temsilcilerin Moskova'da gerçekleştirilen ilk görüşmelerinin ardından ikinci görüşmeleri ise Avusturya'nın başkenti Viyana'da 24 Şubat 2022 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Tarihten günümüze pek çok sorunlu meselenin görüşülmesinde ev sahipliği yapmasıyla bilinen Viyana'da ikinci görüşmenin yapılması aynı zamanda görüşmelerle ilgili Ermenistan'ın Batının da desteğini alma ihtiyacı olduğunu düşündürmektedir. İki ülke arasında önkoşulsuz görüşmelerin sürdürülmesi kararının alındığı ikinci görüşmede de somut adımların atılması konusunda bir fikir birliğine varılmıştır. Görüşmelerin içeriğine dair detaylı bilgilere yer verilmese de ikinci görüşmede tarafların masaya getirdiği konular arasında ağırlıklı olarak ekonomik hususlar ve ulaşım yollarının hayata geçirilmesinin ilk sırada yer aldığını söylemek mümkün.

Görüşme öncesi Ermenistan'da Cumhurbaşkanı Sarkisyan'ın istifası ise Paşinyan'a karşı halen ülkede ciddi bir muhalif grubun olduğunu göstermesi açısından önemli bir gelişme olmuştur. 23 Ocak'ta istifa eden Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan'ın bu adımı Türkiye-Ermenistan normalleşme sürecinde yer almak istemediği şeklinde de yorumlanmıştır. Ayrıca ülkedeki "Karabağ Klanı"³⁶ olarak bilinen aşırı milliyetçi ve Taşnak yanlısı politikalar izleyen grubun tutumunu da Türkiye ile normalleşmeyi engelleme çabaları kapsamında değerlendirmek mümkündür.³⁷

Antalya Diplomasi Forumu

Rusya-Ukrayna savaşının yoğun bir biçimde sürdürüldüğü günlerde Antalya'da gerçekleştirilen Antalya Diplomasi forumuna Rusya ve Ukrayna Dışişleri Bakanlarının katılması foruma damgasını vurmuş olsa da foruma Ermenistan Dışişleri Bakanı Ararat Mirzoyan'ın katılması

---

³⁶ Ermeni siyasetinde genellikle milliyetçi ve Rusya yanlısı politikalar izleyen büyük bir kısmı Karabağ kökenli olan yöneticiler için kullanılan bir terim. Yıldız Deveci Bozkuş, "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Iskalanın Barıştan Aracısız Yeni Döneme", *Fikir Turu*, 11 Ocak 2022.

³⁷ Yıldız Deveci Bozkuş, "Türkiye-Ermenistan Görüşmelerinde İkinci Adım", *Anadolu Ajansı*, 23 Şubat 2022.

da önemli bir diğer gelişme olarak öne çıkmıştır. Bu görüşme Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkilerin normalleşmesi için atılan adımlar kapsamında önemli bir gelişmedir. Görüşmede tam normalleşme ve iyi komşuluk ilişkilerinin oluşturulması amacıyla başlayan önkoşulsuz görüşmelerin devam etmesi için ne tür adımların atılması gerektiği ve normalleşmenin bölgesel etkileri ele alınmıştır. Görüşmede ayrıca iki ülke tarafından görevlendirilen özel temsilcilerin çalışmalarının desteklendiği de dile getirilmiştir.³⁸

İki ülke arasında özel temsilciler vasıtasıyla sürdürülen görüşmelerin ardından iki ülke Dışişleri Bakanlarının Antalya’da bir araya gelmeleri Karabağ zaferinin ardından başlayan normalleşme ve diyalog görüşmelerinin devamı niteliğinde atılan bir adım olarak da yorumlanmıştır.

“Türkiye Dışişleri Bakanı Ermenistan Dışişleri Bakanı Ararat Mirzoyan’la Yaptığı İkili Görüşme³⁹

İkinci Viyana Görüşmeleri

Türkiye-Ermenistan özel temsilcilerinin Viyana’da yaptıkları ikinci görüşme ise 3 Mayıs 2022 tarihinde gerçekleşmiştir. Ancak üçüncü görüşmenin hemen ardından Ermenistan’da ciddi bir iç siyasi kriz başlamıştır. İkinci Viyana görüşmelerinin ardından Ermenistan’da muhalefetin günlerce Paşinyan yönetimini protesto eden gösterilerde

³⁸ “No: 83, 12 Mart 2022, Sayın Bakanımızın Antalya Diploması Forumu Marjında 12 Mart 2022 tarihinde Ermenistan Dışişleri Bakanı Ararat Mirzoyan’la Yaptığı İkili Görüşme Hk.”, https://www.mfa.gov.tr/no_83_sayin-bakanimizin-antalya-diplomasi-forumu-marjinda-12-mart-2022-tarihinde-ermenistan-disisleri-bakani-ararat-mirzoyan-la-yaptigi-ikili-gorusme-hk.tr.mfa.

³⁹ “Ermenistan Dışişleri Bakanı Mirzoyan: Türkiye’yle Diplomatik İlişkiler Kurmaya ve Sınırları Açmaya Hazırız”, 16 Mart 2022.

bulunmuş, özellikle aralarında eski Devlet Başkanları olan Sarkisyan ve Koçaryan'ın da yer aldığı aşırı milliyetçi muhalif gruplar Erivan sokaklarında günlerce sürecektir olan gösterilerin de fitilini ateşlemişlerdir. Özellikle aralarında Karabağ Klanı olarak da bilinen Koçaryan, Sarkisyan ve Taşnak partisi taraftarlarının da olduğu gruplar günlerce Erivan sokaklarında Paşinyan'ın istifasını istemiştir. Paşinyan'ın "Ermenistan'ı Türklere, Karabağ'ı da Azerbaycan'a vermekle" suçladıkları bu gösteriler günlerce dünya basında yer almıştır.

Bu süreçte yaşanan bir diğer gelişme ise Sovyetler'in dağılmasının ardından göreve gelen ve ülkenin ilk devlet başkanı olan Levon Ter Petrosyan'ın⁴⁰ yaptığı açıklama olmuştur. Bilindiği üzere Petrosyan görevde olduğu süre zarfında da gerek Türkiye ile ilişkiler gerekse de Karabağ sorunu konusunda farklı bir politika izleyen bir liderdi. Son gelişmeler karşısında Petrosyan'ın muhalif gruplarla ilgili olarak "Gerçekten vatansever olmak istiyorlarsa, Paşinyan, Koçaryan ve Sarkisyan'ı bir araya gelmeye zorlasınlar" şeklindeki açıklaması aslında Erivan'da muhalefetin de tam olarak ne yapmaya çalıştığını bilmediğini ve kendi aralarında ortak hareket edemediklerini göstermesi açısından önemlidir.⁴¹

Petrosyan'ın Paşinyan'ı desteklemesi ve ikinci Karabağ Savaşı sonrası Ermenistan'ın imzaladığı antlaşmaya işaret ederek "Paşinyan'ın yerinde kim olsa -Robert Koçaryan, Serj Sarkisyan veya İşhan Sagatelyan-Ermenistan'ın boynuna dolanacak çözümü itaatle kabul edecekti" yönündeki ifadeleri aslında Ermenistan muhalefeti için oldukça önemli mesajlarla dolu bir açıklama olmuştur. Nitekim Petrosyan da ülkedeki siyasi krizin herkesten çok Ermenistan'a zarar verdiğinin farkında olan bir liderdir.⁴²

Ermenistan'da aşırı milliyetçi bu gruplar tarafından yürütülen bu eylemler uzun bir süre devam etmiş olsa da Ermenistan'da ciddi bir karşılık gördüğü söylenemez nitekim ülkede 30 yıllık Karabağ Savaşı'ndan Ermeni toplumunun da ekonomik, sosyal ve siyasi olarak

---

⁴⁰ Levon Ter Petrosyan ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Yıldız Deveci Bozkuş, "Levon Ter Petrosyan'ın 'XII. ve XIII. Yüzyılda Kilikya Ermenileri Kültüründe Asurilerin Rolü' Adlı Eserinde Süryani-Ermeni İlişkileri", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 45 (2013): 127-142.

⁴¹ "Petrosyan'dan Ermeni Aydınlarına Çağrı: Gerçekten Vatansever Olmak İstiyorlarsa, Paşinyan, Koçaryan ve Sarkisyan'ı Bir Araya Gelmeye Zorlasınlar", *Independent Türkçe*, 11 Mayıs 2023 (erişim tarihi: 11.05.2022).

⁴² "Petrosyan'dan Ermeni Aydınlarına Çağrı: Gerçekten Vatansever Olmak İstiyorlarsa, Paşinyan, Koçaryan ve Sarkisyan'ı Bir Araya Gelmeye Zorlasınlar", *Independent Türkçe*, 11 Mayıs 2023 (erişim tarihi: 11.05.2022).

zarar gördüğünü unutmamak gerekiyor. Bu nedenle bazı gruplar Ermenistan'da normalleşme sürecini sabote etmeye çalışsa da tüm bu gelişmelere rağmen halen ülkede halkın büyük bir kesiminin sınırların açılması ve diplomatik ilişkilerin kurulması konusunda büyük bir beklenti içinde olduğunu hatırlatmakta yarar vardır.

Aracısız Yeni Dönem

İki ülke arasında yürütülen görüşmelerle ilgili üzerinde durulması gereken en önemli husus da Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde aracısız bir yeni dönemin başlamış olmasıdır. Bu açıdan bakıldığında Ermenistan'ın talebiyle Türkiye-Ermenistan görüşmeleri Moskova'da gerçekleştirilmiş olsa da müzakere masasında Rusya yer almamış taraflara sadece ev sahipliği yapmıştır. Bu nedenle Moskova'yla benzer şekilde Viyana'da gerçekleştirilen görüşmelerde de Viyana görüşmelere ev sahipliği yapmış ancak masada yer almamıştır. Bu yönüyle görüşmelerin şimdiye kadarki normalleşme adımlarından farklı olarak aracısız bir süreçte ilerliyor olması tarafların barışa daha yakın oldukları izlenimini uyandırmaktadır. Özellikle geçtiğimiz yıllarda gerek Batılı devletlerin sürecin içinde olduğu gerekse de diğer küresel aktörlerin yer aldığı görüşmelerin başarısızlığa uğradığı bilinmektedir. Bu dönemlerden farklı olarak 44 günlük Karabağ Savaşı'nın ardından başlayan normalleşme süreci bu yönüyle farklıdır. Bu nedenle aracısız yeni dönemde tarafların uzlaşmaya daha yakın olduklarını söylemek mümkündür.

İki ülkenin normalleşme konusunda attığı adımlar kapsamında Türkiye'nin son olarak Surp Giragos Ermeni Kilisesi'ni restore etmesi ve yedi yılın ardında ibadete açmış olması da ilişkilerin normalleşmesi kapsamında Türkiye'nin atmış olduğu olumlu bir adım olarak değerlendirilebilir.

Sonuç

Sonuç olarak 44 günlük Karabağ Savaşı'nın ardından gelen zafer hem bölgesel hem de küresel çapta ciddi etkileri olan bir süreci de beraberinde başlatmıştır. Güney Kafkasya'daki işgalin sona ermesiyle birlikte başta Türkiye-Ermenistan ilişkileri olmak üzere Türkiye-Azerbaycan ve Ermenistan-Azerbaycan ilişkilerinde yeni bir dönem başlamıştır. Ayrıca Türkiye'nin Güney Kafkasya ve Orta Asya ile doğrudan bağlantı kurması açısından da bu süreç yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bu yönüyle Türkiye'nin Karabağ zaferi sırasında

Azerbaycan'a İHA ve SİHA'larla ilgili sağladığı destek bir eleştiri konusu olurken benzer bir desteğin Ukrayna savaşında ise takdirle karşılandığı bir sürecin de yaşandığının hatırlatılmasında yarar vardır. Burada daha da önemli olan husus 2021 yılında Güney Kafkasya'da yaşanan bu gelişmelerin ardından Rusya-Ukrayna savaşı ise tüm dünyaya barış ve istikrarın ne kadar önemli olduğunu bir kez daha hatırlatmıştır. Bu yönüyle konuya bakıldığında Karabağ Savaşı'yla başlayan gelişmeler beraberinde hem Türkiye'nin Ermenistan'la normalleşme sürecinin yeniden başlaması açısından hem de Türkiye'nin Güney Kafkasya'daki etki ve görünürlüğü'nün de yeniden belirgin bir hal almasında önemli bir paya sahip olmuştur. Bu yönüyle Karabağ zaferi bölgesel olduğu kadar küresel çapta da birtakım etkiler bırakmış olup, bunlar arasında ABD'nin 24 Nisan kararının ilk sırada yer aldığını belirtmekte yarar vardır. Bilindiği üzere her yıl 24 Nisan'da ABD'nin 1915 Olaylarıyla ilgili olarak nasıl bir mesaj yayınlayacağı ve 1915'i soykırım olarak kabul edip etmeyeceği konusu Türkiye'de büyük bir meseleye dönüşmüştü. Ancak Karabağ Savaşı sırasında Rusya'nın izlemiş olduğu politikalar nedeniyle ABD'nin sürecin dışında tutulmuş olması, Türkiye'nin Azerbaycan'a olan desteği ve ABD'deki Ermeni diasporasının da baskıları sonucu ABD'de 24 Nisan'da 1915 Olayları resmi anlamda soykırım olarak kabul edilmiştir. Bu tür kararlar geçmişte olduğu gibi gelecekte de Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşme sürecini olumsuz etkilediği için ABD'nin bu kararı da normalleşme sürecini negatif yönde etkilemiştir. Bu nedenle Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde yeniden başlayan normalleşme sürecinin devam ettirilebilmesinde de bu hassas dengenin başarılı bir şekilde sürdürülebilmesinin ve yeni kararların alınmasının da önüne geçilmesi gerekmektedir.

Karabağ sorununun büyük oranda çözüme kavuşturulmuş olması bölge açısından oldukça önemli bir gelişmedir ancak bu zaferin ardından Rusya'nın arka bahçesi olarak adlandırıldığı bölgede imzalanan ateşkesle birlikte daha da güçlü bir pozisyona geldiğinin de belirtilmesinde yarar vardır. Karabağ sorunu günümüzde tamamen çözüme kavuşturulmamış olsa da işgalin son bulması ve toprakların büyük oranda geri alınmış olması bölgede pek çok dinamiğin de başlangıcı olmuştur. Bu noktada ilerleyen günlerde Zengezur koridorunun da açılmasıyla birlikte hem bölgesel hem de küresel ölçekte bu koridorun pek çok ülke için de önemli fırsatlar sunacağı görülmektedir.

Özet:

Bu makalede otuz yıllık işgalin ardından 2020 yılında yaşanan 44 günlük Karabağ Savaşı'nın Güney Kafkasya'daki bölgesel ve küresel etkileri değerlendirilecektir. Bu kapsamda ilk etapta genel olarak Rusya-Ukrayna savaşı, ABD'nin 24 Nisan kararı, Türkiye'nin Rusya ile ilişkileri, NATO'nun genişlemesi ve dünyada meydana gelen enerji krizinin Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerine olan etkileri üzerinde durulacaktır. Daha sonra Karabağ zaferinin Türkiye-Azerbaycan ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerini nasıl etkilediği ve zaferin küresel yansımaları üzerinde durulacaktır. Zaferin ardından Güney Kafkasya ile ABD ve AB ülkelerinin bölgeye dair tutum ve politikalarında herhangi bir değişim ve dönüşüm olup olmadığı üzerinde de durulacaktır. Çalışmada ayrıca Türkiye ve Ermenistan'ın görevlendirmiş olduğu özel temsilcilerin yürüttüğü görüşmeler de ele alınacaktır. Yapılan bu görüşmelerin Türk ve Ermeni kamuoyundaki yansımaları üzerinde de durularak yeni dönemin bölge ülkeleri ile olan ilişkiler üzerindeki etkileri değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: Türkiye, Karabağ, Azerbaycan, Ermenistan, Güney Kafkasya

Bibliyografya

- Asker, Ali & Zeynep Gizem Özpınar. "Azerbaycan'ı Zafere Götüren Büyük Taarruz: 44 Günlük Savaşın Anatomisi." *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, no. 10.1 (2021): 83-106.
- Aydın, Mustafa. *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı: Kafkaslar (1800-1830)*. İstanbul Gökkuş Yayınları, 2008.
- Aznevi, Ferhat. *Hukuksal Boyutuyla Türkiye ve Azerbaycan'ın Ortak "Ermeni Sorunu", Yukarı Karabağ ve 10 Kasım 202 Ateşkes Antlaşması*. Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları, 2021.
- Bayramova, Ulviyya. "October-2021 Analysis The Impact of the Opening of Zangezur Corridor on Regional." (2021), <https://policycommons.net/artifacts/1851479/october-2021-analysis-the-impact-of-the-opening-of-zangezur-corridor-on-regional/2599000/> (Erişim tarihi: 8 Nisan 2022).
- Bilge, M. Sadık. *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*. İstanbul: Eren Yayınları, 2005.
- Çapraz, Hayri. "Rusya İmparatorluğu'nun Güney Kafkasya İdari Düzenlemelerinde Karabağ (XX. Yüzyıl)." *Karabağ, Dünü, Bugünü, Yarını*, ed. Okan Yeşilot & Bihter Gürışık Köksal içinde, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021.
- Çeliksoy, Emine, "İkinci Karabağ Savaşı'nda Şuşa'nın Rolü ve Türkiye-Azerbaycan İşbirlikleri." *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, no. 6.4 (2021): 129-130.
- Deveci Bozkuş, Yıldız. "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Iskalan Barıştan Aracısız Yeni Döneme." *Fikir Turu*, <https://fikirturu.com/jeo-strateji/turkiye-ermenistan-iliskilerinde-iskalan-baristan-aracisiz-yeni-doneme/>.
- Deveci Bozkuş, Yıldız. "Time for a Solution for the Armenian Question." *An Anti-Türkiye Narrative: The Events of 1915* içinde, Ankara: Presidency's Directorate of Communications, 2022:133-144.
- Deveci Bozkuş, Yıldız. "Türkiye-Ermenistan Görüşmelerinde İkinci Adım." *Anadolu Ajansı*, 23 Şubat 2022.
- Deveci Bozkuş, Yıldız. "Levon Ter Petrosyan'ın 'XII. ve XIII. Yüzyılda Kilikya Ermenileri Kültüründe Asurilerin Rolü' Adlı Eserinde Süryani-Ermeni İlişkileri." *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 45 (2013): 127-142.
- Deveci Bozkuş, Yıldız. "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Iskalan Barıştan Aracısız Yeni Döneme." *Fikir Turu*, 11 Ocak 2022.
- "Ermenistan Dışişleri Bakanı Mirzoyan: Türkiye'yle Diplomatik İlişkiler Kurmaya ve Sınırları Açmaya Hazırız." 16 Mart 2022, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-60760918>.

Gürbüz, M. Vedat. *Kafkasya'da Siyaset, Çatışma Ortamı ve Taraf Güçler*. Ankara: Kadim Yayınları, 2012.

<https://mapsontheweb.zoom-maps.com/post/665277466053689344/zangezur-corridor-connects-azerbajans-main>

"İlk Uçuş Gerçekleşti: Ermenistan'dan Kalkan *flyOne*'ın Uçağı İstanbul'da", *Independent Türkçe*, 2 Şubat 2022, <https://www.indyturk.com/node/467376/haber/i%CC%87lk-u%C3%A7u%C5%9F-ger%C3%A7ekle%C5%9Fti-ermenistandan-kalkan-flyone%C4%B1n-u%C3%A7a%C4%9F%C4%B1-i%CC%87istanbulda>.

"Kanada Türkiye'ye Askeri Teknoloji Satışını Durdurdu." <https://www.dw.com/tr/kanada-t%C3%BCrkiye-askeri-teknoloji-sat%C4%B1%C5%9F%C4%B1n%C4%B1-durdurdu/a-57178257>.

Keskin, Arif. "Zengezur Koridoru ve Kafkasya'daki Jeopolitik Rekabetin Dönüşümü." *Fikir Turu*, <https://fikirturu.com/jeo-strateji/zengezur-koridoru-ve-kafkasyadaki-jeopolitik-rekabetin-donusumu/>.

"No: 83, 12 Mart 2022, Sayın Bakanımızın Antalya Diplomasi Forumu Marjında 12 Mart 2022 tarihinde Ermenistan Dışişleri Bakanı Ararat Mirzoyan'la Yaptığı İkili Görüşme Hk." <https://www.mfa.gov.tr/no-83-sayin-bakanimizin-antalya-diplomasi-forumu-marjında-12-mart-2022-tarihinde-ermenistan-disisleri-bakani-ararat-mirzoyan-la-yaptigi-ikili-gorusme-hk.tr.mfa>.

"No: 122, 8 Nisan 2022, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ile Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan'ın 6 Nisan 2022 Tarihinde AB Konseyi Başkanı Charles Michel'in Evsahipliğinde Brüksel'de Gerçekleştirdikleri Görüşme Hk." <https://www.mfa.gov.tr/no-122-azerbaycan-cumhurbaşkanı-ermenistan-başbakanı-ab-konseyi-başkanı-gorusmesi-hk.tr.mfa>.

Mınsyan, Nelli. "Pan-Turkism Manifestations of Turkey-Azerbaijan Military-Political Cooperation." *Scientific Artsakh*, no. 4, (2021): 44-53.

Özdal, Barış. "AGİ(K)T Minsk Grubu'nun Dağlık Karabağ Sorunu'nun Barışçıl Yöntemlerle Çözüm(süzlüğü) Sürecinde Başarısız Olma Nedenlerinin Analizi." *Karabağ, Dünyü, Bugünü, Yarını*, ed. Okan Yeşilot & Bihter Gürışık Köksal içinde, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021, s. 135-164, <https://www.stratejikortak.com/2020/11/karabag-son-durum-haritasi.html> (erişim tarihi: 27.05.2022).

Palabıyık, Mustafa Serdar & Yıldız Devci Bozkuş. "Türkiye-Ermenistan İlişkileri (1918-2009)." *Ermeni Sorunu: Temel Bilgi ve Belgeler*, ed. Ömer Engin Lütem içinde, AVİM Yayınları, 2000.

- “Petrosyan’dan Ermeni Aydınlarına Çağrı: Gerçekten Vatansever Olmak İstiyorlarsa, Paşinyan, Koçaryan ve Sarkisyan’ı Bir Araya Gelmeye Zorlasınlar.” *Independent Türkçe*, 11 Mayıs 2023 (erişim tarihi: 11.05.2022).
- Soysal, İsmail. *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları*, cilt 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.
<https://www.stratejikortak.com/2020/11/karabag-son-durum-haritasi.html> (erişim tarihi: 27.05.2022).
- <https://www.trthaber.com/haber/dunya/azerbaycan-brukselde-ermenistanla-baris-icin-onemli-adim-atildi-670469.html> (erişim tarihi: 27.05.2022).
- Veliyev, Cavid. “Azerbaycan ve Ermenistan Nihai Barış İçin Önemli Adımlar Attı.” <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/azerbaycan-ve-ermenistan-nihai-baris-icin-onemli-adimlar-atti/2558506>.
- Veliev, Cavid. “Türkiye-Azerbaycan Diplomatik İlişkilerinin 30 Yılıın Özeti.” *Kriter Dergi* (Ocak 2022), 6/64.
<https://mapsontheweb.zoom-maps.com/post/665277466053689344/zangezur-corridor-connects-azerbaijans-main>
- Yıldırım, Hacı Osman vd. *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar’da ve Anadolu’da Ermeni Mezalimi II*, 1919. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1995).
- Yatin, Gülçin. “Yaşayan Bir Organizma Olarak Devlet.” *Batıda Jeopolitik Düşünce*, ed. M. Serdar Palabıyık içinde, Ankara: Orion Yayınları, 2009: 45-46.
- Walsh, Patrick. “Karabağ’da Yaşanan Son Gelişmeler Işığında 1915 Olayları: Karabağ ve Güney Kafkasya’da Yaşananlar Bize 1915 Olayları Hakkında Ne Anlatıyor?” *Türkiye Karşıtı Bir Anlatı 1915 Olayları*. İstanbul: Cumhurbaşkanlığı İletişim Yayınları, 2022.
- Walsh, Pat. “Yol Ayırımındaki Ermeniler”, *Ermeni Meselesinin Birlikte Konuşmak*. ed. Beytullah Kaya içinde, İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2022.